

Problémy sociální kontroly a práva jako nástroje sociální kontroly

Martina URBANOVÁ

Sociální kontrola, která se zabývá prevencí a reakcí na odchylku od žádaných způsobů chování, by se měla zabývat protiklady, které vznikají mezi jedincem a společností a společností a jedincem¹. Nesmí se, jak se to obvykle stává, omezit pouze na ten první. Již ona poněkud vágní formulace „*žádané způsoby chování*“ provokuje přece otázku po konkrétních nositelích tohoto přání, tedy po oněch osobách nebo skupinách, v jejichž zájmu tyto normované způsoby chování právě jsou. Ukazuje se, že obvyklý odkaz na společnost má často pouze ideologickou funkci². I z těchto důvodů se nemají úvahy o sociální kontrole koncovat výlučně na *reaktivní sociální kontrolu*, to je kontrolu schopnou reagovat až na něco a opomíjet *aktivní kontrolu*. Toto oddělení by poškozovalo pochopení podmínek konformity. Např. *teorie odchýlného jednání* nebo *všeobecná teorie kriminality*, které má k sociální kontrole úzké vztahy, má své východisko brát v aktivní sociální kontrole, nebo spíše v jejich mezerách a nedostacích. *Aktivní sociální kontrolou* přitom rozumíme ty mechanismy, které se snaží nežádoucí chování preventivně vyloučit. To se může stát jednak tím, že je aktérům v určité situaci zprostředkováno jen omezené vědění a vědění o možných alternativách je jim upíráno, zjednodušeně vyjádřeno: tím, že jsou drženi v „hlouposti“. „Taktika držení v hlouposti“ může používat například cenzuru nebo metodu přeinformovanosti, kde se pochopení důležitého skrývá za nedůležitém. Aktivní sociální kontrola může, ale účinkovat i tak, že je aktérům konformita sama učiněna žádoucí, přičemž nejdůležitějším mechanismem tohoto budování *vnitřní kontroly* je zapojení jednotlivce do institucí a legitimizace těchto institucí. Jedinec se pomocí socializace snaží vypořádat především s rozporem jedinec – společnost. Socializace svým obsahem zprostředkovává ty prvky, které legitimizují určitou sociální strukturu (řeč, ideologie, nabízené představy o morálce atd.). Jako konečný produkt přináší socializace chtění toho, co člověk má dělat, chtěnou konformitu. Aktivní kontrola vstupuje do motivace, tj. do vlastní interpretace podnětů. Tak je konformita se sociálními normami nejen samozřejmá, protože je brána jako fakt³ nebo účelově

¹Hess, H: Mafia. Zentrale Herrschaft und lokale Gegenmacht, Tübingen 1970

²Srov. Komenda, Keller: Úvod do sociologie pro právníky, Olomouc UP 1993, s. 103.

³K tomu např. Durkheim, É: Erziehung, Moral und Gesellschaft, Neuwied am Rhein 1973,

racionální, protože odpovídá vlastním materiálním a ideovým zájmům⁴ nebo také hodnotově racionální, odpovídající naučenému přesvědčení o tom, co je správné a dobré.

Ale aktivní sociální kontrola přesto nikdy nemůže zcela zlikvidovat rozdíl mezi individuem a společností a mezi společností a jedincem. Socializace zůstává stále neúplná a sice nejenom proto, že normy, které zprostředkovává mohou být vždy ve své podstatě porušovány. Dělá sice z „malého divocha“ sociokulturního jedince, ale současně jedince, který není stavebním dílem, stejným jako ostatní, který se nedá bez těžkostí včlenit do stavby. Člověk zůstává v podstatě svobodná bytost, která to, co jí je předkládáno, interpretuje vlastním dáváním smyslu. Těžkosti vznikají mimo to tím, že *socializační vlivy* jsou mimořádně mnohotvaré, že člověk stojí v průsečíku mnoha sociálních kruhů, jak řekl už *Simmel*, že naučené role se vytvářejí, jako vykrytalizování normativních očekávání a jejich překřizování vede ke vzniku jedinečných konfigurací.

Efektivněji než na vnitřní vazby jedince je aktivní sociální kontrola vázána na aktuální vztahy mezi jedinci nebo mezi jedincem a skupinou. Přitom je konformita jedince s normami skupiny tím větší, čím lépe je jedinec integrován do skupiny, čím intenzivněji se snaží přizpůsobit zájmové skupině, čím je závislejší na sociální podpoře ostatních, čím rozsáhlejší jsou jeho investice do vztahů a pozic. Významnou roli tu hraje především *rodina* – jako přímá kontrolní instance, ale také jako nepřímá, kdy péče o rodinu nutí ke konformitě v mimorodinné oblasti. Zásadní nejistota takových vazeb, jejich změnitelnost a možnost jejich ztráty vedou ovšem k závěru, že člověk musí být „pozorován“ jako svobodný k odchylkám. Taková odpověď není zdaleka tak banální, jak se zdá. Například kriminologie dlouhou dobu trpěla tím, že problematizovala pouze odchylku a podceňovala vliv řádu.

Nejen biologické, nýbrž také psychologické, psychoanalytické a sociologické teorie deviace postupovaly podle lombrosiánského, etiologického paradigmatu a hledaly svým způsobem příčinu zločinu.

Zdá se přínosné postavit na místo takových přístupů *teorii odchylného jednání*, která vychází z možné připravenosti k odchylce a snaží se na počátku kriminálních kariér odhalit nedostatky aktivní sociální kontroly.

Jen pak by bylo možno vysvětlit individuální variace chování uvnitř kategorií osob, které se nacházejí ve stejné konfliktní situaci, na kterou se dosud pohlíželo jako na kriminogenní, rovněž tak rozdílná skutečná čísla kriminality různých sociálních vrtev. Vedle nedostatků aktivní kontroly se stává, v této souvislosti pro teorie deviace významná, také rozdílná pravděpodobnost sociálních sankcí.

Tím se dostáváme k druhé oblasti sociální kontroly, k *reakci na odchylku*, včetně preventivních momentů obsažených v této reakci, tedy k *sociální kontrole v užším slova smyslu*, k reaktivní sociální kontrole, na kterou je mnoha autory pohlíženo jako

s. 200 a násl.

⁴Rehbinder, M: Rechtssoziologie, Walter Gruyter. Berlin 1989

na zvláštní předmět sociální kontroly. Veškerá reflexe o reaktivní sociální kontrole je její dělení na formální a neformální.

Formální a neformální kontrola

V běžné praxi, řeči, jakož i tam, kde je koncept sociální kontroly užíván právníky, se rozumí sociální kontrolou především její formální část. Sociologové zdůrazňují zase zpravidla neformální sociální kontrolu – už proto, že vidí nutnost vyzvednout zanedbávané stránky neformální kontroly. *Neformální kontrola* je prováděna interakčními partnery ve skupinách, jejichž primární účel není kontrola. Tedy, jak ve zcela obecném dyadickém vztahu „ego – věk“, v prvotních skupinách jako je rodina, sousedství, „peer – group“ atd., tak také ve druhotných skupinách jako je škola, podnik, strana, církev. Její prostředky mohou být především psychické jako potupa, pokárání, ztráta statutu, zrušení nebo ztráta vztahů, dále fyzické a ekonomické, vedoucí zvláště dnes ke konformitě atd. Neformální kontrola je normována zvyky, tradicí, morálkou, nabídkou reciprocity. *Formální sociální kontrola* je prováděna přímo k tomuto účelu zřízenými instancemi, jako např. policií nebo nápravnými zařízeními. V daných případech také armádou. Její prostředky jsou rovněž rozmanité. Je snaha, aby jednání těchto instancí bylo řízeno především *právem*. Protože jsou kontrolní opatření normována, mohou být přirozeně sama, pokud se kontrolní agenti odchýlí od těchto norem, odchylným jednáním. Pokud jsou normována právně, potom dokonce zločinem. Kde neplní kontrolní instance svůj účel, „vzniká právní vakuum“. Pak mohou být jejich úkoly neformálně přejaty jinými institucemi primárně nesloužícími kontrole, které účinkují jako funkční alternativy – jak to ukázal např. Max Weber na sektách v USA.⁵ Takže zcela vědomě může vzít formální kontrolu do svých služeb jiná instance. I když se zohlední účinek kontrolních opatření, ukazuje se, že předěl mezi formální a neformální kontrolou nelze vymezit přesně: formální kontrola zaznamenává své úspěchy často proto, že stimuluje kontrolu neformální, přičemž sankce této druhé formy zpravidla rozhodně nejsou méně obávané. Asi tak, jako když je s trestem vězení spojena ztráta statutu a sankce všeho druhu.

Je zcela rozhodující, aby všechna opatření sociální kontroly, formální i neformální, měla svůj význam ani ne tak v přímé reakci na odchylku, jako spíše ve všeobecném preventivním momentu obsaženém v této reakci. Tento preventivní nárok je umožněn lidskou schopností anticipovat události a reagovat již na symboly.

Tak účinkují představy potupy a ztráty statutu, ekonomické nevýhody, tělesné tresty nebo trest vězení jako reakce nějakého interakčního partnera ve vlastním nitru dopředu odehraná a prožitá. Tento pocit viny hraje velkou roli v mechanismu socializace zvláště středních vrstev.

Které konkrétní kontrolní reakce z široké škály načrtnutých možností se uplatňují v jednotlivých případech, závisí na věkově nebo subkulturně podmíněných zvláštěnostech.

⁵Srov. Weber, M: Die protestantischen Sekten und der Geist des Kapitalismus, in Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, Tübingen 7. Auf. 1978, 207 – 236

Tato diagnóza není zcela nezávislá na skutečném chování „odchýlného“ a na jeho vlastních definičních postupech, přece však opomíjí rozhodující bod, když nezohledňuje dostatečně *definiční moc kontrolorů*. Tato definiční moc – a zde se opět objevuje zřetelně aspekt vlády v sociální kontrole – není jen rozhodující proto, co má být pozorováno jako odchylka, nýbrž také proto, která forma odchylky jako jednotlivý příklad leží před pozorovatelem.

Kriminalizace, patologizace, neutralizace

Mezi způsoby reakcí, které se uplatňují na určité diagnózy, můžeme vydělit především kriminalizaci, patologizaci a neutralizaci. Nejdůležitější rozdíl mezi *kriminalizací a patologizací* je ve stupni připisování odpovědnosti. Kriminálík je za své jednání volán k zodpovědnosti, nemocnému se pomáhá z nechtěného stavu, kterým sám trpí a na základě kterého je mu odchýlné jednání na určitou dobu prominuto.

Zákonodárce sám přitom může rozhodnout o celých kategoriích jednání, zda se jedná o nemoc, nebo kriminální čin.

Jestliže není nutné prosadit kriminalizaci nějakého všeobecně nežádoucího a od všeobecně platných norem se odchyloujícího chování a jestliže není nutno toto chování definovat jako chorobné, tak se může objevit *neutralizace* jako třetí způsob reakce. Neutralizací se rozumí pokus omezit určité chování určité skupiny osob na určitý sociální kontext. V tomto vymezeném rámci je tolerováno, izolace ho zbavuje jeho ohrožující břitkosti. Sem patří například v určitých mezích revoltující subkultura. Právě tak je jednáno s opilým člověkem, který nečiní žádné násilí a neřídí auto. Přitom je „odchýlný“ považován za člověka, kterého nelze brát vážně. Takový postoj představuje veskrze subtilní, ale velmi účinné kontrolní opatření. Tam, kde jsou překračovány vytýčené hranice – kde vnáší jednotlivec takové chování do neuvolněných oblastí nebo kde hrozí, že se takové jednání stane masovým jevem, nastupují pak velmi rychle represivnější formy kontroly. Na jeho místě může však plnit neutralizačně omezená odchylka užitečnou funkci, dá zapomenout na tlak jiných kontrol.

Efektivita tohoto způsobu reakce je dobrá, odchylka je často bezproblémově integrována do stávajícího řádu – pomysleme jen na zpěváky tzv. protestsongu a jiných jevů původních kontrakultur. Přirozeně musí být neutralizace pozorována tím dříve, čím je kulturní systém pluralističtější a flexibilnější a čím je politický systém jistější ve své existenci.

Vůbec se mohou střídat všechny tři formy nebo mohou různí kontrolnoři postupně nebo současně používat různé formy.

Právníci a psychoanalytici jsou někdy nejednotní v otázce trestně právní nebo medicínské reakce. I právníci mezi sebou často diskutují o tom, zda se v určitých případech jedná o stvoření uměleckého díla nebo o kriminální skutkovou podstatu.

Čistě hedonisticky orientovaný konzum psychotropních látek je většinou kriminalizován, pokud jsou ale tyto látky konzumovány pro regeneraci pracovních sil nebo pro zvyšování produkce, je reakce většinou neutralizující. Také zde můžeme jmenovat různou diagnózu opoziční politické činnosti, která v žádném případě nezávisí

pouze na druhu politické činnosti samé, nýbrž rovněž na jistotě režimu, na reakci ostatního obyvatelstva atd.

Účel trestně právní kontroly

Účelem trestně právní kontroly je nejen odplata pachatelů, vyrovnání porušení práva, jehož se pachatel dopustil, nýbrž také především speciální a obecná *prevence budoucích trestných činů*, přičemž sankce obsahují vedle rozmanitých trestů také opatření pro zajištění nápravy. Úspěch popřípadě neúspěch kontrolních opatření v oblasti trestně právní péče je však možno měřit jen velmi obtížně.

Někdy konci kriminální kariéry dopomohou spíše neformální kontroly (pozice v zaměstnání, sňatek atd.). Pokud nezasáhnou takové neformální kontrolní formy, lze formálními sotva něco dokázat. Jen tak je snad možno vysvětlit vysoké číslo recidivy.

Jednání kontrolních instancí však způsobuje někdy důsledky, které jsou v protikladu k preventivní funkci.

Moderní kriminologie, zejména *kritická kriminologie*⁶, poukázala na to, že stigmatizující efekty trestního stíhání s sebou nesou omezení šancí legálního jednání pro pachatele, podporují změnu identity ve směru sebepochopení jako zločince, tlačí jej do kriminálních rolí a mohou vytvářet rozmanitou sekundární deviaci. Je ovšem pravděpodobné, že v jistých případech je znemožněna intenzivnější kriminální aktivity jednotlivce sankcionujícím zásahem.

Neméně komplexní se jeví prevence. Výzkumy dokládají, že trest smrti a doživotní žalář za vraždu nepůsobí jako odstrašující účinek. Naopak platí, že zostřené tresty za menší delikty se odrážejí pozitivně ve smyslu všeobecné prevence. Otázkou po možné všeobecné prevenci je nutné zodpovědět specificky podle deliktů: bez-trestnost pro zabití v afektu a tresty smrti pro dopravní hříšníky by nám připadaly absurdní⁷ (ačkoliv i takové způsoby reakce se mohou vyskytnout: u mnohých přírodních národů zůstalo zabití blízkých příbuzných nepotrestáno, protože na pachatele samotného bylo pohlíženo jako na nejvíce postižené; a ve třicátých letech nechával Čan-kaj-šek v Pekingu stít řidiče, kteří překročili maximálně povolenou rychlost 15 mil za hodinu).

Ukazuje se, že méně než přísnost trestu zvyšuje odstrašující účinek formálních kontrol pravděpodobnost sankce, která se dá změřit podle císel objasněnosti a neobjasněnosti. Všední pozorování, že přítomnost policie podstatně zvyšuje konformitu s normami v silničním provozu je toho důkazem, stejně tak i odpověď od mladých zločinců, že si konečně byli jisti imunitou – protože nebyli tak dlouho chyceni.

Úvahy o všeobecné prevenci by však byly povrchní, kdyby se nezabývaly diskusí o latentních funkcích státního trestání. Výchozím bodem této analýzy je skutečnost, že instance sociální kontroly si ubírají z celkového počtu pachatelů jen dílčí část, kterou podrobují svým opatřením. Tato selekce se odehrává na všech úrovních kontroly, tedy jak u oznamovatelů, tak u policie, tak i v justici.

⁶Srov. Smaus, G: Kritická kriminologie in Kuchta J. Kriminologie, MU Brno 1993 s. 79 – 87.

⁷Srov. Podgorecki, A: Sociologie práva, Svoboda, Praha 1966, s. 30 – 76.

Zdá se, že mechanismus selekce leží z velké části mimo oblast vědomé manipulace a je řízen pragmatickými teoriemi deviace, zločineckými stereotypy, pravděpodobností úspěchu a strategiemi vyhnout se konfliktu, jejichž výsledky vedou až k tvrzení, že instance formální sociální kontroly produkují tedy v konečném efektu stigmatizovanou menšinu, kterou potom obzvláště masmédia zviditelňují jako takovou veřejnosti.⁸⁾

Neúplná kontrola nemusí bezpodmínečně odporovat všeobecně preventivnímu efektu trestního pronásledování. Pozitivní funkce zločinu a trestu akceptovaná již Durkheimem⁹, tj. mimo jiné zvýraznění norem, osvěžení pocitu kolektivity, upevnění skupinové solidarity s vykonavatelí práva a získání ochoty ke konformitě se mohou stát účinnými – což však Durkheim ještě nevěděl – díky zastírání skutečného kvantitativního rozsahu porušení norem. Obsáhlé informace by naproti tomu jistě platnost norem poškodily. Rovněž všeobecné ušetření horních vrstev a nedostatečné pronásledování pro ně typických činů brání jejich diskretizaci. Funkcí *stigmatizované kriminální menšiny* se dosud zabývali především psychoanalytičtí autoři v rámci tzv. psychologie trestající společnosti, kde byla rozvinuta myšlenka o zločinci jako o *obětním beránku společnosti* (Quetelet). Jistá míra rezignace na pudy a potlačení agresivních snah se zdá podle této teorie pro vznik kultury a sociální přizpůsobení jednotlivce nevyhnutelná. Zakázané choutky však zůstávají jen nedostatečně potlačeny do podvědomí a zas vyvstává snaha o jejich uspokojení. Současně jsou napadány od „nad já“ silnými pocity viny. Na zločince si člověk může hrát tím, že se s ním ztotožní, prožije s ním jeho čin, užije si zakázané radosti, může také rozvinout agresi v trestu na zločinci vykonaném. Tlak „ono“ může být vyslyšen, aniž by došlo k odchylnému jednání. Dále zůstává také „nad-já“ uklidněno tím, že je potrestáním zločince učiněno zadost pasivní potřebě trestu a že jsou vlastní pocity viny zmenšovány. Že obětními beránky musí být nějaká pro tento účel uvolněná menšina, je zcela jasné.

Všeobecně preventivní funkci, kterou má pod tímto úhlem pohledu stigmatizovaná menšina, je možno ukázat na poměru vrchnosti a pariů¹⁰. Skupiny pariů (případně skupiny cizích kmenů v kmenových společenstvích, později čarodejnice, židé, cigáni, černoši) mohou sloužit k tomu, že váží na sebe afekty proti vrchnosti a tím imunizují elity. Dovolují tak zvýšit tlak vrchnosti a zpracovávat ekonomické a politické krize aniž by byla příliš ohrožována legitimizace elit. Psychoanalýza jistě právem pak zdůrazňuje, že tato drazé vykoupená rezignace s sebou nese vysokou citlivost rezignujícího vůči každému, kdo se opovažuje překročit ty tak namáhavě zřízené a v platnosti zůstávající meze a kdo si dovoluje svobodu rozvinout bez zábran. Proč člověk neobrací stejné morální rozhorčení proti té druhé nestigmatizované menšině, která si zjevně také dovoluje svobody? Ambivalenční problém je často řešen tak, že

⁸Srov. Válková, J.: Kriminologické teorie, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha 1993, s. 40

⁹Durkheim, E.: Pravidla sociologické metody, VŠP, Praha 1969, s. 82 – 85.

¹⁰Cohen, S.: Visions of Social Control, Postimages 1969

elitě se dostává obdivu, stigmatizované menšině agrese.

Existence kriminální menšiny, vytvořená prostřednictvím mechanismů kontroly, tak odráží pozornost od norem zajišťujících řád a zabraňuje jako moment aktivní kontroly útoku na uživatele pořádku chráněného prostřednictvím sociální kontroly. Také toto je všeobecná prevence.

* * *

SUMMARY

The problem of the social control and law as an instrument of the social control.

To define and to thematically delimit the main contradictions arising in the sphere of the social control and law as an instrument of the social control is the basic aim of this paper. These contradictions might be generally defined as the contrasts between individual and society and society and individual (those who rule and those who are ruled over). According to the author's opinion, the social control must not concern just the first ones. At the same time, it should not exclude the reflections on the active control i.e. mechanisms aiming at the preventive elimination of the undesirable behaviours and concentrate exclusively on the reactive control. Then the author deals with the formal and informal social control and their mutual penetrations. The influence of the informal control is seen as the sphere which is often underestimated by jurists.

Attention is also paid to the criminalisation, pathologisation and neutralisation as to ways of legislator's reaction to the deviated behaviour.

The conclusion of the paper is devoted to the aim of the criminal law control representing not only a reprisal on an offender and a rectification of a law breaking, but particularly the special and general prevention of future crimes. This topic is seen from the standpoint of modern and especially critical criminology.